

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2021, 17: 399-429

Âlim Muhammed'in Risâlelerinde 17. Yüzyıl Sosyal Hayatına Dair Fıkhî Meseleler ve Çözümleri

Mustafa ATEŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Asst. Prof., Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic Law

Kütahya, Turkey

mustafa.ates@dpu.edu.tr

orcid.org/ 0000-0001-7449-5454

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Eylül / September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 17 Sayfa / Pages: 399-429

Atıf / Cite as: Ateş, Mustafa. "Âlim Muhammed'in Risâlelerinde 17. Yüzyıl Sosyal Hayatına Dair Fıkhî Meseleler ve Çözümleri [Fiqh Problems and Solutions on the Social Life of the 17th Century in the Treatises of 'Âlim Muhammad]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 17 (December 2021): 399-429
<https://doi.org/10.18498/amailad.996590>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Fiqh Problems and Solutions on the Social Life of the 17th Century in the Treatises of 'Âlim Muhammad

Abstract

The treatises written on specific subjects in the Ottoman period are the works that best reflect the current problems and intellectual interests of the period in which they were written. Considering the treatises written in the field of fiqh, it can be said that these works contain essential data about the mentality and social life of the society. 'Âlim Muhammad, who is mainly known for his fiqh treatises and died on 12 January 1711, has a total of eighty-four treatises. The treatises of 'Âlim Muhammad, which have spread to a large part of the Ottoman geography by being copied since the moment they were written, have attracted the attention of both the scholars and high-level administrators such as Kādî 'Askar and Shaykh al-Islâm. The reason for the writing of these treatises, most of which are about fiqh, can be summarized under three headings. Accordingly, the author wrote some of his treatises to criticize an opinion he did not like. On the other hand, he wrote some of his treatises to answer a question in detail and with evidence. Sometimes, although he does not clearly state the reason for writing, he aims to solve a social problem related to social life. Some of the issues considered as problems by the author are about common mistakes in society towards individual behavior, and some of them are about legal problems. In this study, the issues that are seen as legal problems in the treatises of the 'Âlim Muhammad will be grouped under the main headings and some determinations about the social life of the period will be included. Accordingly, the examples identified in our study can be discussed under three headings in general. The first of these is the problems that arise due to wrong assumptions about worship. In each of the issues in the treatises of 'Âlim Muhammad, about the performance of the prayer, the al-zuhr al-âkhir prayer, and the Friday prayer in the villages, the problems that arise due to the wrong assumptions and perceptions that exist among the public are discussed. In the other chapter, the issues that 'Âlim Muhammad criticized on the grounds of bid'ah or in which he explained the practices that were not bid'ah although it was claimed to be bid'ah are examined. In the examples of bai'al-inah, erroneous narkh (officially fixed price) practices and divorce under duress, which are included in the last title, it has been determined that 'Âlim Muhammad evaluated these issues within the scope of fasâd al-zamân. The period in which 'Âlim Muhammad lived coincides with the last period of the Celali revolts, which lasted for many years. For this reason, it is

understood that some administrative and economic problems experienced in society are the subject of his treatises in the context of the fiqh problem. In particular, his evaluations of bai‘al-‘inah and the criticisms of some local administrators about the cruel practices against the people point to the economic and administrative problems of the central government. On the other hand, the debates on bid‘ah and the issues dealt with in worship can generally be considered as problems that can manifest in different ways in every period. The issue of divorce under duress, which is seen as a social problem and tried to be solved within the framework of sectarian systematics, is one of the most striking issues among the examples examined. In order to solve this problem, ‘Ālim Muhammad explains at length with his justifications that the views of other sects can be used within the framework of the Hanafi sect. He discusses the opinion in the madhhab that the talaq of mukrah will be valid on the grounds of fasād al-zamān. This situation shows that some provisions that provide systematic consistency in the sect may be insufficient to solve social problems in practice, and in this context, the ulema’s efforts to produce solutions within the sectarian system. This issue, which ‘Ālim Muhammad opened up for discussion, was enacted in the Family Law Decree (1917) about two centuries later, based on similar reasons, and was enacted as invalid.

Keywords: Fiqh, Ottoman, ‘Ālim Muhammad, Risāla, Social Life.

Ālim Muhammed’in Risālelerinde 17. Yüzyıl Sosyal Hayatına Dair Fikhî Meseleler ve Çözümleri

Öz

Osmanlı döneminde belirli konular çerçevesinde kaleme alınan risāleler, yazıldıkları zaman diliminin güncel problemlerini ve entelektüel ilgi alanlarını en iyi bir şekilde yansıtan eserlerdir. Fıkıh alanında yazılan risāleler dikkate alındığında, bu eserlerin toplumun düşünce yapısı ve sosyal hayatı hakkında ehemmiyetli veriler içerdiği söylenebilir. Daha çok yazdığı fıkıh risāleleriyle tanınan ve 22 Zilkāde 1122 (12 Ocak 1711) tarihinde vefat eden Ālim Muhammed’in toplam seksen dört risālesi bulunmaktadır. Yazıldığı andan itibaren istinsah edilmek suretiyle Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmına yayılan Ālim Muhammed’in risāleleri gerek ulemānın gerekse Kazasker ve Şeyhülislam gibi üst düzey yöneticilerin ilgisine mazhar olmuştur. Büyük çoğunluğu fıkıha dair olan bu risālelerin telif sebebi, genel olarak üç başlık altında toplanabilir. Buna göre müellif bazı risālelerini, katılmadığı bir görüşü eleştirmek

için kaleme almıştır. Diğer taraftan risâlelerinden bir kısmını da gelen bir soruyu etraflıca ve delilleriyle cevaplandırmak amacıyla yazmıştır. Bazen de telif sebebini açıkça belirtmemekle birlikte sosyal hayata dair toplumsal bir problemi çözmeyi hedeflemektedir. Müellif tarafından sorun olarak addedilen meselelerin bir kısmı, bireysel davranışlara yönelik toplumdaki yaygın hatalara dair olmakla birlikte bir bölümü de hukukî problemler hakkındadır. Bu çalışmada Âlim Muhammed'in risâlelerinde fikhî/hukukî problem olarak görülen meseleler ana başlıklar altında gruplandırılarak ele alınacak ve dönemin sosyal hayatına dair bazı tespitlere yer verilecektir. Buna göre çalışmamızda tespit edilen örnekler genel olarak üç başlıkta ele alınabilir. Bunlardan ilki ibadetlerle ilgili yanlış kabuller sebebiyle ortaya çıkan problemlerdir. Namazın kılınışı, köylerde Cuma namazı ve zuhr-i âhir namazıyla ilgili Âlim Muhammed'in risâlelerindeki meselelerin her birinde gerek halk gerekse bazı âlimler arasında var olan yanlış kabul ve telakkiler sebebiyle ortaya çıkan problemler ele alınmaktadır. Diğer başlıkta Âlim Muhammed'in bidat gerekçesiyle eleştirdiği ya da bidat olduğu iddia edildiği halde bidat olmayan uygulamaları açıkladığı konular incelenmektedir. Son başlıkta yer verilen bey'u'l-îne, hatalı narh uygulamaları ve mükrehin talakı örneklerinde ise Âlim Muhammed'in bu meseleleri fesâdü'z-zamân kapsamında değerlendirdiği tespit edilmiştir. Âlim Muhammed'in yaşadığı dönem, uzun yıllar süren Celâlî isyanlarının sonuna denk düşmektedir. Bu sebeple toplumda yaşanan birtakım idarî ve ekonomik sıkıntıların fikhî problem bağlamında onun risâlelerine konu olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bey'u'l-îne hakkındaki değerlendirmeleri ve bazı yerel yöneticilerin halka yönelik zulüm içeren uygulamalarına dair eleştirileri, ekonomik ve idari açıdan merkezî yönetimin yaşadığı sıkıntılara işaret etmektedir. Diğer taraftan bidat konusundaki tartışmalar ve ibadetlere dair ele alınan meseleler ise genel olarak her dönemde farklı şekillerde tezahür edebilecek türden problemler olarak değerlendirilebilir. Toplumsal problem olarak görülüp mezhep sistematığı çerçevesinde çözüme kavuşturulmaya çalışılan mükrehin talakı meselesi ise, incelenen örnekler arasında en dikkat çeken meselelerden biridir. Âlim Muhammed, Hanefî mezhebine göre mükrehin talakı geçerli olduğundan dolayı bazı eşkıya ve zorbalara, mallarını vermemesi durumunda karısının boş olacağına dair insanlara yemin ettirdiğini ve böylece halkın mallarına göz dikerek bunları zorbalıkla ele geçirdiklerini ifade etmektedir. Bu problemi çözmek amacıyla Hanefî mezhebi çerçevesinde diğer mezheplerin görüşlerinden yararlanılabileceğini gerekçeleriyle uzun bir şekilde izah eden Âlim Muhammed,

mükrehin talakının geçerli olacağına dair mezhepteki görüşü fesâdü'z-zamân gerekçesiyle tartışmaya açmaktadır. Bu durum, mezhepte sistematik tutarlılığı sağlayan bazı hükümlerin uygulamada toplumsal problemleri çözmek için yetersiz kalabildiğini ve bu kapsamda ulemânın mezhep sistematigi içerisinde çözüm üretme gayretini göstermektedir. Âlim Muhammed'in tartışmaya açtığı bu mesele, yaklaşık iki yüzyıl sonra benzer gerekçelerden hareketle Hukuk-i Âile Kararnamesi'nde yer alarak mükrehin talakının geçersiz olduğu şeklinde kanunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Osmanlı, Âlim Muhammed, Risâle, Sosyal Hayat.

Giriş

Fıkıh literatürü incelendiğinde metin, şerh, hâşiye, risâle gibi telif türlerinin söz konusu eserlerin yazımında diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Risâlelerin diğer telif türlerinden ayrılan en önemli özelliği ise, genellikle tek bir meseleyi ele alarak onu derinlemesine bütün yönleriyle ortaya koyma çabasıdır. Osmanlı döneminde gerek fıkıh alanında gerekse diğer İslâmî ilimlerde risâle türünde kaleme alınan ve günümüzde hâlen incelenmeyi bekleyen oldukça zengin bir literatür bulunmaktadır. Osmanlı hukuk tarihçiliğinde Osmanlı dönemi hukukçularının katkılarının yeterli düzeyde ortaya çıkarılmadığına dair bir tespitte bulunan M. Akif Aydın'a göre, "böyle bir katkının tespitinde, bu dönem hukukçularının yazdığı fıkıh kitapları, fetvâ mecmuaları ve fıkıh risâleleri önemli bir yer tutar."¹

Osmanlı uleması tarafından belirli bir konu çerçevesinde kaleme alınan risâleler, yazıldıkları dönemin aktüel konularını ve entelektüel ilgi alanlarını en iyi bir şekilde yansıtan tarihî değeri haiz önemli belgeler olarak nitelenebilir. Nitekim çoğunlukla yaşanan döneme dair hukukî problemleri konu edinen risâleler, toplumun düşünce yapısı ve sosyal hayat hakkında ehemmiyetli veriler sunmaktadır. Örneğin savaş dönemlerinde cihat risâlelerinin, salgın hastalıklar yaşandığında kader

¹ Mehmet Akif Aydın, "Türk Hukuk Tarihçiliği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 23. Ayrıca bk. Recep Cici, *Bir Osmanlı Fakihi Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri* (Bursa: Emin Yayınları, ts.), 25; Recep Cici, "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü: Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 325.

risâlelerin yazılması; risâlelerle toplumsal olaylar arasındaki ilişkiyi yansıtan mühim ayrıntılardan biridir.²

17. yüzyılda yaşayan ve Osmanlı'da dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan Âlim Muhammed b. Hamza (ö. 1122/1711), daha çok yazdığı fıkıh risâleleriyle tanınmaktadır. Onun risâleleri incelendiğinde, dönemin aktüel konularına ve yaşadığı toplumun problemlerine sık sık atıfta bulunarak bunlara fikhî açıdan çözüm aradığı görülmektedir. Bu çalışmada, Âlim Muhammed'in risâleleri taranarak onun fikhî/hukukî problem olarak addettiği meselelerden temsil kabiliyeti yüksek örnekler tespit edilecek ve dönemin şartları dikkate alınarak değerlendirilecektir. Böylece 17. yüzyılda hem fikhî problem olarak görülen meselelere dair hem de sosyal hayatla ilgili bazı tespitlere ulaşılması hedeflenmektedir. Diğer taraftan Âlim Muhammed'in Anadolu dışında Osmanlı'nın diğer bölgelerinde yaşadığına dair bir bilgi olmadığı dikkate alındığında,³ onun risâlelerinde zikri geçen meselelerin bir kısmının, yerel bazı problemler olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

1. Âlim Muhammed'in Hayatı ve Fıkıh Risâleleri

Eserlerinde yer alan ferağ kayıtlarından anlaşıldığı üzere tam adı Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydinî el-Güzelhisârî'dir.⁴ İsminde yer alan nisbeleri de Aydın sancağının Güzelhisar kazasında (bugünkü Aydın ilinde) doğduğunu göstermektedir.⁵ Bazı kaynaklarda Müftizâde, Hacı Emirzâde gibi lakaplarla anılmaktadır.⁶ Hayatıyla ilgili yeterli bilgi

² Şükrü Özen, "Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmû'z-Zındık Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 8; Şükrü Özen, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları/Tespitler-Problemler-Teklifler (Sempozyum)* (İstanbul: İSAM, 2007), 107-108.

³ Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, 18-20.

⁴ bk. Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydinî, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed b. Hamza fi'l-fikhi'l-Hanefî*, thk. Recep Cici vd. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020), 138, 178, 191, 258, 281, 310, 357, 390, 481.

⁵ Osmanlı döneminde "Güzelhisâr-ı Aydın" olarak anılan Güzelhisar hakkında bilgi için bk. Feridun Emecen, "Aydın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/235-237.

⁶ Müftizâde lakabı, Antalya-Akseki'deki 150 demirbaş numaralı mecmuanın hem zahriyesinde hem de risâle başlıklarında zikredilmektedir. Hacı Emirzâde ifadesi ise, genel olarak son dönem biyografi kaynaklarında yer almaktadır. Bununla birlikte Âlim Muhammed'in risâlelerindeki ferağ kayıtlarında her iki lakap da

bulunmamaktadır. Bununla birlikte, yapılan çalışmalarda Âlim Muhammed'in Aydın Müftülüğü, Edirne Kadılığı ve çeşitli dönemlerde müderrislik yaptığına dair tespitler yer almaktadır.⁷

Doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Âlim Muhammed'in vefat tarihine dair kaynaklarda 1010/1601, 1116/1704, 1204/1789 şeklinde farklı tarihler zikredilmektedir.⁸ Günümüzde Âlim Muhammed'le ilgili ilk ve en kapsamlı çalışmalardan birini hazırlayan Recep Cici, risâlelerin yazım tarihlerinden hareketle kaynaklarda geçen vefat tarihlerinin yanlış olduğunu ve Âlim Muhammed'in vefat tarihinin en erken 1118/1706 yılında ya da buna yakın bir tarihte olabileceğini ifade etmektedir.⁹ Bununla birlikte yine Recep Cici önderliğinde Hasan Özer ve Mustafa Ateş tarafından Âlim Muhammed'in risâleleri tahkik edilirken İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde 1502 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan ve 1144/1731 tarihinde Mustafa b. Ömer b. İbrahim b. Hasan tarafından istinsah edilen nüshadaki bir risâlenin kenarında Âlim Muhammed'in vefat tarihi kaydına rastlanmıştır. Bu kayda göre Âlim Muhammed'in vefat tarihi 22 Zilkâde 1122 (12 Ocak 1711)'dir.¹⁰ Böylelikle daha önceki çalışmalarda tam olarak

bulunmamaktadır. bk. Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî, *Mecmû'atü'r-resâil* (Antalya: Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi, 150), 1a, 8a, 9b vd.; İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 2/265, 346; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/362; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut, 1957), 9/271; Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, 17.

⁷ Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, 19-20; Cici, "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü", 327-328; Recep Cici, "Muhammed b. Hamza Aydınî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-2/302.

⁸ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/265, 346; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* 1/362; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen litterature: Supplementband (Suppl.)* (Leiden: E.J. Brill, 1937), 2/648; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 9/270-271; Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, 21.

⁹ Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, 21; Cici, "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü", 330; Cici, "Muhammed b. Hamza Aydınî", Ek-2/302.

¹⁰ Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî, *Risâle fi'l-îmân ve'l-islâm* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1052), 129a; ayrıca bk. Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî, *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed b. Hamza fi'l-fıkhi'l-Hanefî*, thk. Recep Cici vd. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020), 23, 541.

belirlenemeyen Âlim Muhammed'in vefat tarihi, birinci el kaynak sayılabilecek bir yazma eserden hareketle kesinleşmiştir.¹¹

Son yapılan çalışmalarla Âlim Muhammed'in toplam 84 risâlesine ulaşılmıştır. Bunlardan 73'ü fıkıh, 2'si tefsir, 2'si hadis, 4'ü kelim, 1'i tasavvuf, 1'i Arap dili ve 1'i edebiyata dairedir.¹² Âlim Muhammed'in risâleleri gerek Türkiye'de gerekse Bosna, Bulgaristan, Kıbrıs, Suudi Arabistan, Amerika ve Japonya gibi birçok yazma eser kütüphanesinde bulunmaktadır.¹³ Bu eserlerin bir kısmı tamamen Âlim Muhammed'in risâlelerinden oluşan mecmualarda yer alırken bir kısmı da farklı müellifler tarafından yazılan risâlelerin toplandığı mecmualar içerisinde yer almaktadır.

¹¹ Âlim Muhammed'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cici, *Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*; Cici, "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü"; Cici, "Muhammed b. Hamza Aydınî"; Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed*. Günümüzde Âlim Muhammed'le ilgili yapılan diğer çalışmalar şunlardır: Süleyman Kaya, "17. Yüzyıl Sonlarında Muhallif Bir Metin: Muhammed b. Hamza El-Aydî'nin Bey'u'l-İne Risalesi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/26 (Ocak 2009), 97-112; Elif Küçükahmet, *XVII. Yüzyıl Âlimlerinden Muhammed b. Hamza Güzelhisârî'nin Ezhâru't-Tenzîl Adlı Tefsirinin İncelenmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Alican Dağdeviren - Elif Küçükahmet, "Muhammed Güzelhisârî ve Ezhâru't-Tenzîl İsimli Tefsirinin Rivayet Açısından Değeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/27 (2013), 143-166; Eyüp Yaka, "Muhammed b. Âlim el-Aydî el-Güzelhisârî'nin Dua Ayetleri Tefsiri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 229-260; Najat Mohammed Mohammed, *Âlim Muhammed b. Hamza Güzelhisârî el-Aydî'nin Fıkıh Dair Bazı Risâlelerinin Tahkiki* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Seyda Demirci, *Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza el-Aydî'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risâlelerinin Tanıtımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Abdüsselam Arı, "et-Taklîd ve talâkü'l-mükreh li-Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî el-Güzelhisârî tahkîkun ve tahlîlün", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27 (2016), 713-741; Mehmet Yuşa Solak, "Müftizâde Muhammed b. Hamza'nın Taklit ve İkraha Altında Gerçekleşen Talâka Dair Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 129-150.

¹² Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed*, 16.

¹³ Mohammed, *Âlim Muhammed b. Hamza Güzelhisârî el-Aydî'nin Fıkıh Dair Bazı Risâlelerinin Tahkiki*, 14; Cici, "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü", 332-333.

Âlim Muhammed'in risâlelerinden oluşan mecmualar incelendiğinde bunlardan özellikle birkaçının son derece değerli nüshalar olduğu görülmektedir. Örneğin Süleymaniye Kütüphanesi'nin "Süleymaniye" koleksiyonunda 1038 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan mecmua, Şehzâde Sultan Mehmed Han Câmîi (bugünkü İstanbul Şehzâde Camii) müderrisi Şeyh Ahmed b. el-Merhûm Şeyh Mehmed tarafından hicrî 5 Şaban 1128 (25 Temmuz 1716) tarihinde müellifin kendi hattıyla yazdığı mecmuadan vefatından yaklaşık beş yıl sonra istinsah edilmiştir.¹⁴ Bu nüshanın bir diğer özelliği, Sultan I. Mahmud (ö. 1168/1754) tarafından vakfedilmiş olmasıdır. Mecmuada hem I. Mahmud'un hem de Sadrazam Tiryaki Hacı Mehmed Paşa'nın (ö. 1164/1751) vakıf mührü yer almaktadır. Ayrıca nüshanın zahriyesinde Şeyhülislam Ebezâde Abdullah Efendi (ö. 1126/1714) ile Rumeli Kazaskerliği yapan Mirza Mustafa Efendi'nin (ö. 1135/1722) manzum olarak kaleme aldıkları risâlelere dair övgü yazıları bulunmaktadır. Buna göre mecmuanın Sultan I. Mahmud'a özel olarak sunulan bir nüsha olduğu söylenebilir.¹⁵

Burada zikredilmesi gereken bir diğer nüsha da Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi'nde MS Arab 292'de kayıtlı olan ve Kemalpaşazâde, Suyûtî, Birgivî, Ebussuûd ve Âlim Muhammed gibi birçok âlimin risalelerinden oluşan mecmuadır. İçerisinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Âlim Muhammed'in 58 risâlesi bulunmaktadır. Mecmuadaki risâlelerin çoğu Antep Bostancı Medresesi Müderrisi Abdurrahman b. Osman b. Mustafa tarafından 1106/1964 ile 1128/1716 tarihleri arasında istinsah edilmiştir.¹⁶ Buradan hareketle mecmuada yer alan risâlelerin büyük bir kısmının henüz Âlim Muhammed hayatta iken istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Âlim Muhammed'in 1108/1696'da kaleme aldığı *Risâle fi'ş-şehîd* adlı eser, yine aynı tarihte yani

¹⁴ Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî, *Mecmû'atü'r-resâil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 1038), Zahriye, 112b; Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 67-68.

¹⁵ bk. Âlim Muhammed, *Mecmû'atü'r-resâil (Süleymaniye Nüshası)*, Zahriye, 1b, 52a, 137b; Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 68.

¹⁶ bk. *Mecmû'atü'r-resâil* (Harvard: Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi, MS Arab 292), 46b, 54a, 68b, 82a, 241b; Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 71.

1108/1696 yılında Abdurrahman b. Osman tarafından Antep'te istinsah edilmiştir.¹⁷ Bu durum, Âlim Muhammed'in risâlelerinin yazıldığı andan itibaren istinsah edilmek suretiyle ulema arasında görmüş olduğu rağbeti göstermektedir.

2. Âlim Muhammed'in Risâleleri Bağlamında Dönemin Fıkıh Problemleri ve Sosyal Hayata Dair Bazı Tespitler

Genel olarak incelendiğinde Âlim Muhammed'in risâlelerini telif sebebi üç başlık altında toplanabilir. Buna göre risâleler müellifin katılmadığı bir görüşü eleştirmek için veya gelen bir soruyu etraflıca ve delilleriyle cevaplandırmak amacıyla ya da sosyal hayata dair toplumsal bir problemi çözmek niyetiyle kaleme alınmıştır. Müellif tarafından sorun olarak addedilen meselelerin bir kısmı, ibadetlerle ilgili olması sebebiyle bireysel davranışlara yönelik olmakla birlikte bir bölümü de hukukî problemler hakkındadır. Bu bağlamda aşağıda Âlim Muhammed'in risâlelerinde fikhî/hukukî problem olarak görülen meseleler ana başlıklar altında gruplandırılarak ele alınacak ve dönemin sosyal hayatına dair bazı tespitlere yer verilecektir. Bununla birlikte bu çalışmanın, Âlim Muhammed'in risâlelerinde sosyal hayata dair bütün fikhî meseleleri ortaya koyma iddiasında olmadığı ve burada konuya dair temsil kabiliyeti yüksek örneklerin seçilmesine gayret edildiği tekrar hatırlatılmalıdır.

2.1. İbadetlerle İlgili Yanlış Kabuller Sebebiyle Ortaya Çıkan Problemler

2.1.1. Ta'dîl-i Erkân

Âlim Muhammed'e göre ibadetlerle ilgili dönemin en önemli problemlerinden biri genel olarak namazlarda ta'dîl-i erkâna ve namazın rükünlerine riayet edilmemesidir. Nitekim genel olarak bu konuda namazın farklı rükünlerine dair *Risâle fi hakkî'l-kırâe fi't-terâvîh*, *Risâle Sücûdiyye* ve *Risâle fi tuma'nîne* gibi eserler kaleme almıştır.

Yaşadığı dönemde Âlim Muhammed, teravih namazında Fatıha'dan sonra bir ya da iki ayet okumanın yeterli olacağına dair görüşlerin yanlış anlaşıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu görüşlerin zâhirini esas alarak amel edenler, teravih namazında kısa sûrelerden bir

¹⁷ *Mecmû'atü'r-resâil (Harvard Nüshası)*, 57b; Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed*, 71.

ya da iki ayet okumakla yetinmektedirler. Oysa hakikatte burada bir uzun ya da iki orta uzunlukta ayet kastedilmektedir. Nitekim Hanefî ulema arasında kabul edilen görüşe göre Fâtiha'dan sonra bir sûre ya da en kısa sûre uzunluğunda olan üç kısa ayet veyahut bir uzun ya da iki orta uzunlukta ayet okumak vaciptir.¹⁸

Yine ta'dîl-i erkânla alakalı ele aldığı secdenin yapılışıyla ilgili risâlede, birçok insanın secdeyi gereği gibi yapmaması sebebiyle namazlarının fâsid olduğunu ve bu durumdan habersiz bir şekilde namazlarını kılarak dünya hayatlarındaki çabalarının kaybolup aslında ziyana uğradıklarını ifade etmektedir. Söz konusu risâlede secdeyle ilgili yapılan yanlışları tek tek sıralayan Âlim Muhammed, konuya dair mezhebin temel kitaplarından hareketle secdenin ta'dîl-i erkâna uygun bir şekilde nasıl yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁹ Aynı şekilde ta'dîl-i erkânla alakalı olarak "namazdaki rükünlerin tam yapıldığına kanaat getirilmesi" manasını ifade eden "tuma'nîne" hakkında oldukça kapsamlı bir şekilde kaleme aldığı başka bir risâlede, bazı cahillerin "kavme (rükûdan sonra doğrulmak) ve celsede (iki secde arasında oturmak) tesbih miktarından fazla durmanın diğer rükünün tehiri sebebiyle vacibin terkinden dolayı caiz olmadığı" yönünde görüş beyan ettiklerini söylemektedir. Oysa tuma'nîne konusunda kaynaklarda yer alan delil ve ictihadlar, onların bu sözlerinin yanlışlığını açıkça ortaya koymaktadır.²⁰ Âlim Muhammed'in ta'dîl-i erkân üzerinde bu kadar durarak konuya dair farklı zamanlarda birkaç risâle kaleme alması ve yukarıda zikri geçtiği üzere serdedilen yanlış görüşlerle sıkça tekrarlanan hatalı uygulamalara ısrarla vurgu yapması, söz konusu dönemde mezkûr meseleye dair toplumda önemli derecede bir zafiyetin varlığını göstermektedir.

¹⁸ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 187-188. Ayrıca bk. Ahmed Salih Ahmed Gyunesh, *Burhaneddin el-Mergînânî'nin "Muhtâratu'n-nevâzil" Eserinin Edisyon Kritiği* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 77; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik (Minhatü'l-hâlik ile birlikte)* (Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, ts.), 1/360.

¹⁹ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 193-196.

²⁰ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 208.

2.1.2. Köylerde Cuma Namazı

Âlim Muhammed'in ibadetlerle ilgili toplumsal bir problem olarak ele aldığı meselelerden biri de genel olarak köylerde Cuma namazı kılınmasına dairdir. *er-Risâletü'l-cuma'iyye* adlı risâlesine başlarken Cuma namazının geçerli olabilmesi için şehirde kılınması şartının aranmasına binaen köylerde Cuma namazının caiz olmadığını ifade etmektedir.²¹ Konuya dair delilleri ve mezhep görüşlerini ortaya koyduktan sonra "köyde Cuma kılınmasına dair Sultan'ın emri varsa, müctehedün fih olan bu meselede hilafın ortadan kalkması sebebiyle köyde Cuma namazının caiz olacağına dair" görüşü büyük bir hata ve yanlış bir kuruntu olarak nitelemektedir. Yine onun ifadesiyle bazı cahil kimseler, Sultan'ın bütün emirlerine itaatin vacip olduğuna inandıkları için onun emriyle köyde Cuma kılınmasının vacip olacağını düşünmektedir. Oysa böyle bir anlayış, Sultan'ın emrinin Hz. Peygamber'in ve dinin emrine takdim edileceği anlamına gelir ki bu çok büyük bir hatadır.²² Âlim Muhammed'e göre "köyde Sultan'ın emriyle bir mescid inşa edildiğinde bu emrin aynı zamanda Cuma namazı kılınmasını da kapsayacağına dair" zikredilen görüş ise, şehir şartlarını taşıyan köylerle ilgilidir ve böyle bir durumda Cuma kılınması için yeni bir iznin aranmayacağı anlamına gelmektedir.²³ Buradan hareketle Âlim Muhammed'in "şehir vasfı taşımayan köylerde Cuma namazının kılınması gerektiğine dair" görüşlere karşı çıktığı söylenebilir. Risâleyi kaleme alırken bu ve benzeri görüşlere yer vermesi ise toplumda böyle bir düşüncenin varlığına işaret etmektedir.

Diğer taraftan kadı sicilleri ve arşiv belgeleri incelediğinde çeşitli dönemlerde bazı köylerde Cuma namazı kılınabilmesi için Sultan'ın izninin talep edildiği ve bu taleplere olumlu cevaplar verilerek söz konusu köylere Cuma ve bayram namazlarını kıldırıp hutbe vermek üzere hatip atandığı görülmektedir.²⁴ Bu durum şehir vasfı aranmadan

²¹ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 213.

²² Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 223-224.

²³ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 221.

²⁴ Köydeki mescidin camiye çevrilip Cuma namazı kılınmasına dair 1044/1634 tarihli bir izn-i hümayûn şu şekildedir: "Akzâ kuzâti'l-müslimîn, evlâ vülâti'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în, vârisü ulûmi'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîn, el-muhtassu bi mezîdi'l-inâyeti'l-meliki'l-mu'în, mevlânâ Hâslar kadısı -zîdet fezâ'iluhû- tevki'-i refî'-i hümayûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki ashâb-ı hayrâtdan

Sultan’ın izniyle köylerde Cuma namazı kılınabildiği yönünde bir değerlendirmeye sebep olabilir. Ancak gerek Ebüssuûd’un (ö. 982/1574) gerekse sonraki dönemlerde görev yapan Şeyhülislamın fetvâ kitaplarında genel olarak köylerde Cuma namazının caiz olmadığına yönelik fetvâlar bulunmaktadır. Örneğin Ebüssuûd’un *Fetâvâ*’sında yer alan bir meselede onun konuya dair görüşü net bir şekilde görülmektedir. İlgili mesele ve fetvâ şu şekildedir:

“Mes’ele: Kurâda (köylerde) ve şehirlerde Cumâ’nın farzından sonra olan sünnetle zuhr-i âhirin tertibi nice olmak gerek ve zuhr-i âhirde kıraat nice olmak gerekirdi? el-Cevâb: Mısır (şehir) olmayan kurâda Cumâ namazı kılmak caiz değildir...”²⁵ Yine Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin (ö. 1156/1743) *Behcetü’l-Fetâvâ* adlı eserinde şehir halkı dışında köylülerin Cuma namazıyla yükümlü olmadığı ifade edilmektedir.²⁶

Köylerde Cuma namazının caiz olmayacağına dair bu fetvâlar ile kadı sicilleri ve arşiv belgelerinde görüldüğü üzere bazı köylerde Cuma namazına izin verilmesi arasında zahiren ortaya çıkan bu tezat durum kanaatimizce şu şekilde açıklanabilir: Normal şartlarda köy statüsünde olup yine resmî kayıtlarda köy olarak anılan bazı yerleşim yerleri, Cuma

dârende-i fermân-ı vâcibü’l-iz’ân kıdvetü’l-emâcid ve’l-a’yân Süleyman -zîde mecduhû- dergâh-ı mu’allâma arz sunup kazâ-i mezbûre müzâfâtından Büyükçekmece’ye karîb Engürnye nâm karye ahâlîsinin câmi’e ihtiyâcları olup ve karye-i mezbûrede vâkî’ mecid-i şerîf câmi’-i şerîf olmağa sâlih olmağla mûmâ-ileyh hasbeten lillâh-i te’âlâ ve taleben li merzâtilî kendi malıyla câmi’ etmek murâd etmekle izn-i hümâyûnum vermek recâ eylediği pâye-i serîr-i a’lâya arz ve telhîs olundukda, izn-i hümâyûnum erzânî kılınmışdır buyurdum ki göresin mecid-i mezbûr câmi’ olmağa sâlih ise ve mûmâ-ileyh kendi malıyla ta’mîr eder ise eimme-i Hanefî -rıdvânullâhî te’âlâ aleyhim ecma’în- tecvîz gördükleri vech üzre vaz’-ı minber ve ikâmet-i Cum’a ve İydeyn ettiresin şöyle bilesin alâmet-i şerîfe i’timâd kılasın. Tahrîren fî evâhiri şehri Cumâdelâhire sene erba’a ve erba’în ve elf. Be makâm-ı Kostantıniyye el-mahrûse.” bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1047/M. 1637-1638)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Salih Kahrıman vd. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 443. Diğer benzer örnekler için ayrıca bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âsafî-Âmedî Kalemi [A.(AMD)]*, No. 1, Gömlek No. 97; Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emîrî-Mustafa II [AE.(SMST.II.)]*, No. 4, Gömlek No. 314.

²⁵ Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd Efendi, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 003577), 13a.

²⁶ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü’l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 42.

namazının şartlarından biri olan şehir vasfını taşıyabilecek özelliklere sahip olabilir. Bu sebeple resmî kayıtlarda köy olarak anılmakla birlikte bu şartları haiz olan yerleşim yerlerine Sultan tarafından Cuma namazı izni verilmiş olmalıdır. Nitekim son dönemde Meşihat Makamı'nın yayın organı olan *Cerîde-i İlmiyye*'de yer alan birkaç fetvâ, bu yorumu destekler niteliktedir. Söz konusu fetvâlar şu şekildedir:

“Bir karye ahâlisi kesîr olup yaylaklarında olan mescidlerine cemaati sığışmasa ahâli-i mezkûreden Zeyd ol mescidi câmi etdikde derûnunda salât-i cum'a ve îdeyn ikâmeti, izn-i sultânî sudûruna mütevakıf olur mu? el-Cevâb: Olur.

Bir karyenin halkı kesîr olup ekber mescidlerine cemaati sığışmasa ahâli-i mezkûreden Zeyd ol mescidi câmi etdikde derûnunda salât-i cum'a ve îdeyn ikâmeti, izn-i sultânî sudûruna mütevakıf olur mu? el-Cevâb: Olur.

Bir diyarda vâki, halkı kesîr olup mısır hükmünde olan bir karyenin ahâlisini bir câmi'-i şerîf istî'âb etmemekle câmi'-i âhara ihtiyaçları olsa ol karyede bir câmi'-i şerîf daha binâ edip izn-i sultânî ile ikâme-i salât-i cum'a ve îdeyn ettirmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur.”²⁷

Her üç fetvânın da başında geçen “halkın kalabalık olup yerleşim yerindeki en büyük mescide sığmaması” durumu, esasında Hanefî mezhebindeki şehir vasfına dair görüşlerden birine yapılan atıftır. Nitekim Hanefî mezhebinde şehir vasfını haiz yerleşim yerlerine dair yapılan tariflerden birine göre şehir, “en büyük mescidi Cuma kılması gereken kişileri almayacak kadar çok kalabalık olan yerleşim yeridir.”²⁸ Ebû Yûsuf'a nispet edilen bu görüş, *Vikâye*, *Muhtâr*, *Dürer* gibi metinlerde tercih edilmiştir.²⁹ Yukarıdaki fetvâlara ve uygulamaya bakıldığında

²⁷ *Ceride-i İlmiyye Fetvaları*, haz. İsmail Cebeci (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 8.

²⁸ bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Kitâbü'l-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.), 2/23; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi' fi tertîbi'ş-şerâi'* (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1/259-260; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Talâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/82; Ebü'l-Fazl Meccüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Mahmud Ebû Dakîka (Matbaatü'l-Halebî, 1937), 1/82; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebâr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992), 2/137.

²⁹ Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî, *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâ'ili'l-Hidâye*, thk. Ömer Faruk Atan (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 49; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/82;

Osmanlı döneminde de bu görüşün tercih edildiği anlaşılmaktadır. Gerek Ebüssuûd'un fetvâsındaki "mısr (şehir) olmayan kurâda Cumâ namazı kılmak caiz değildir" ifadesi gerekse yukarıdaki fetvâlarda yer alan "şehir hükmündeki kalabalık köy" vurgusu, Osmanlı'da köylerin Cuma namazı bakımından şehir vasfı taşıyan ve taşımayan şeklinde iki ayrı kategoride değerlendirildiğini göstermektedir. Öte yandan şehir vasfını haiz bazı köylerde Sultan'ın izniyle Cuma namazının kılınması, yine Sultan'ın izniyle her köyde Cuma kılınabileceği şeklinde yanlış bir algıya sebep olmuş gibi gözükmektedir. Nitekim Âlim Muhammed'in risâlede konuyu incelerken tam olarak vurguladığı husus da köylerde Cuma kılınması için Sultan'ın izninin yeterli olmayacağı ve köyün şehir vasfını taşıması gerektiğidir.

2.1.3. Zuhr-i Âhir

Âlim Muhammed *er-Risâletü'l-cuma'ıyye* adlı risâlede, yaşadığı dönemde birçok insanın "zuhr-i âhire"³⁰ niyet etmek suretiyle dört rekat namaz kıldığını ve bu namaza niyet ederken söyledikleri "zuhr-i âhir" ifadesinin manasını bilmediklerini belirtmektedir. Ona göre aslen kalbin ameli olan niyetin hakiki manada gerçekleşmemesi sebebiyle bu namaz öğle namazı yerine geçmez. Edâ ya da kaza olup olmadığı ve neye niyet edildiği bilinmeden bu şekilde namaz kılınması, son derece kötü bir fiildir.³¹ Âlim Muhammed'in bu kısa değerlendirmesi, onun zuhr-i âhir namazına dair görüşlerini tam manasıyla yansıtmamakla birlikte, esasında namazın şartlarından biri olan niyetle ilgili uygulama bakımından toplumda var olan önemli bir hatayı düzeltmeye yöneliktir.

Zuhr-i âhir namazı hakkında her ne kadar ihtilaf bulunsa da Osmanlı dönemi fûrû ve fetvâ kitaplarında meselenin iki yönden ele alındığı görülmektedir. Buna göre Cumâ namazının şartlarının yerine geldiği hususunda herhangi bir şüphe yoksa zuhr-i âhiri kılmak gerekli değildir. Nitekim *Cerîde-i İlmiyye'*de konuya dair verilen bir fetvâ şu şekildedir: "Edâ-i salât-i cum'anın bi'l-cümle şerâitini câmi' olarak edâ

Muhammed b. Ferâmurz Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm* (Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 1/136. Ayrıca bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/137.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Kaya, *Zuhr-i Âhir Namazı: Nuh b. Mustafa el-Konevi Hayatı Eserleri ve el-Lum'a fi Âhiri Zuhri'l-Cum'a İsimli Eseri* (Bursa: Emin Yayınları, 2005).

³¹ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 219.

olunan cum'a namazı sahîh olur mu? el-Cevâb: Olur. Bu sûretde cum'a namazını müteâkib zuhr-i âhir kılmak vâcib olur mu? el-Cevâb: Olmaz."³²

Diğer taraftan Cuma'nın şartlarının oluştuğu konusunda şüphe varsa zuhr-i âhiri kılmanın vacip olduğu ifade edilmektedir.³³

2.2. Bidat Gereğiyle Eleştirilen Uygulamalar

2.2.1. Nafile Namazlarda Bidat

Âlim Muhammed, mekruh terimi hakkında kaleme aldığı *Risâle fi beyâni kerâheti't-tahrîmiyye ve't-tenzîhiyye* adlı eserinde, insanların sonradan ortaya çıkan namazlara ve nafile namazları cemaatle kılmaya yönelik rağbetlerini eleştirmektedir. Birtakım insanların "Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir"³⁴ mealindeki hadisi, sonradan ortaya çıkan namazlar ile diğer bazı bidatlerin bidat-ı hasene olduğuna dair delil getirmeleri ona göre büyük bir hatadır.³⁵ Çünkü hadiste zikri geçen "el-müslimûn" ifadesiyle sahabe ya da müctehidler kastedilmektedir.³⁶ Bidatleri hem sahabe hem de müctehidler kabih gördüğüne göre bu hadis, bidatleri meşrû göstermek isteyenlerin lehine değil aleyhine delil olmaktadır.³⁷

Âlim Muhammed, bir ömrü kapsayacak şekilde çok olan sünnet ibadetlerin varlığına rağmen insanların bidatlerle ibadet etmeye yönelmesini şaşkınlık ve hayretle karşılamaktadır.³⁸ Ayrıca *el-Fetâva's-Sûfiyye*³⁹ adlı eserde nafile namazın cemaatle kılınmasının mekruh olmadığına dair zikredilen görüşün⁴⁰ yanlış olduğunu ve kendisinin

³² *Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, 7.

³³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/146.

³⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 6/84.

³⁵ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 107-108.

³⁶ Âlim Muhammed, hadiste zikri geçen "el-müslimûn" ifadesinin anlamını belirlemek amacıyla uzun tahlillere yer vermektedir. bk. Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 108-112.

³⁷ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 112.

³⁸ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 113.

³⁹ Âlim Muhammed'de müellifinin ismi geçmeyen bu eser, Fazlullah Muhammed b. Eyyûb el-Mâcevî'ye (ö. 666/1286) aittir.

⁴⁰ bk. Fazlullah Muhammed b. Eyyûb el-Mâcevî, *el-Fetâva's-Sûfiyye* (İstanbul: Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 1994), 162a.

defalarca Burhâneddîn el-Buhârî'nin (ö. 616/1219) *el-Muhîttü'l-Burhânî* adlı eserine baktığını,⁴¹ oradaki ifadeye göre bazı istisnalar hariç nafilâ namazların cemaatle kılınmasının mekruh olduğunu ifade etmektedir.⁴² Öte yandan ona göre, her kitapla amel etmek caiz değildir. Nitekim yaşadığı dönemde bilgi bakımından zayıf kimselerin çeşitli kitaplarda ve hâşiyelerde buldukları şeyleri herhangi bir kritere tabi tutmadan bir araya getirerek kitap yazdıklarını belirtmektedir.⁴³

2.2.2. Selamda Bidat

Âlim Muhammed'in terk edilmesi gereken bir bidat olarak düşündüğü ve bu sebeple müstakil bir risâle olarak kaleme aldığı konulardan biri de selamdan sonra söylenen "sabahın hayr olsun" sözüdür. Ona göre avamın selamdan sonra Türkçe olarak söylediği bu söz, sünnet olarak vârid olan selamlama şekline bir ilavedir ve kötü bir bidattir. Nitekim bu âdet, "Kim bizim dinimizde olmayan bir şeyi sonradan ortaya çıkarırsa, o reddedilir."⁴⁴ mealindeki hadisin kapsamına girmektedir.⁴⁵ Âlim Muhammed, *Risâle fî meshi'l-huffeyn* isimli risâlesini de kendi ifadesiyle bazı bidat ehli ve ahlaksızların mest üzerine meshe karşı çıkması üzerine kaleme almıştır.⁴⁶ Buradan hareketle o dönemde dinde olmayan yeni ibadetler ihdas edenlerin yanında, var olan ibadetleri inkâr edenlerin de bidat ehli olarak anıldığı söylenebilir.

2.2.3. Bidat Olmayan Bazı Meseleler

Âlim Muhammed'in yukarıda zikri geçen bidat karşıtı söylemlerinin yanında, bidat olduğu iddia edilen bazı meselelerin aslen bidat olmadığını açıklamak üzere kaleme aldığı risâleler de bulunmaktadır. Örneğin "namazın ardından Fatiha okunması" hakkında

⁴¹ Ayrıca bk. Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî, *el-Muhîttü'l-Burhânî*, thk. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/452.

⁴² Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilü Âlim Muhammed*, 117.

⁴³ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilü Âlim Muhammed*, 116.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y. Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Sulh", 5; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), "Akdiye", 17.

⁴⁵ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilü Âlim Muhammed*, 465-466.

⁴⁶ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilü Âlim Muhammed*, 145.

yazdığı risâlede, bazı insanların zihinlerinin bulanık olması sebebiyle namazların akabinde Fatıha okumanın bidat olduğunu iddia ettiklerini, ancak böyle bir düşüncenin açık ve çirkin bir hata olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Kur'an okumanın faziletlerine dair onca delil ve rivayete rağmen herhangi bir vakitte de olsa Kur'an okumaktan insanların menedilmesi son derece anlamsız ve tutarsız bir davranıştır.⁴⁷

Şaşkınlık ve hayret ifadesi olarak "Allah Allah" lafızlarının söylenmesine dair kaleme aldığı *er-Risâletü't-ta'accübiyye* isimli risâle de Âlim Muhammed'in yanlış bir şekilde bidat ve hatta küfür olarak değerlendirilen bu meselenin aslını ortaya koyma çabasını göstermektedir. Onun ifadesiyle hayret esnasında "Allah Allah" lafızlarını söyleyen kimsenin lafzatullahı hafife almak suretiyle kâfir olduğuna dair yanlış bir düşünce insanlar arasında son derece yaygınlaşmıştır. Ona göre şaşkınlık ya da hayret durumunda bu tür bir ifade kullanmak, küfrü gerektirmeyen ve insanlar arasında devam edegelen bir âdettir. Nitekim taaccüb durumunda tesbih ve tehlil gibi lafızların söylenmesinin caiz olduğuna dair deliller ve bu konuda ulemanın görüşleri bulunmaktadır.⁴⁸

2.3. Fesâdü'z-Zamân Kapsamında Değerlendirilen Meseleler

Fesâdü'z-zamân kavramı, genel olarak toplum ve müesseselerde görülen siyasî, sosyal ve ahlâkî bozulmaları ifade eder.⁴⁹ Diğer mezheplerde de kullanılmasına rağmen bu kavrama daha çok Hanefî kaynaklarda rastlanmaktadır. Hanefî mezhebi özelinde düşünüldüğünde fesâdü'z-zamân ifadesi her ne kadar müteahhirûn döneminde terim haline gelmiş olsa da Ebû Hanîfe'den itibaren farklı ifadelerle fesâd

⁴⁷ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed*, 247.

⁴⁸ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed*, 473-474. Ayrıca bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Âmir b. Ali Yâsin (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 2001), 1/329.

⁴⁹ Fesâdü'z-zamân hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Vejdi Bilgin, "İslâm Geleneğindeki Fesad-ı Zaman Algısı ve Molla Hüsrev'in Fikhî Yaklaşımına Etkisi", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu*, ed. Tefvik Yücedoğru vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013), 409-430; Yunus Keleş, "Fesadüzaman Kavramının Ortaya Çıkışı ve Ahkâmın Değişimine Etkisi", *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, ed. Fikret Karaman (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 695-722; Yunus Keleş, *Hayat, Fıkıh ve Dinanizm (Fesadüzaman)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).

gerekçesine dayanarak hüküm ve fetvâlar verilmiştir.⁵⁰ Fıkıhta yer alan fesâdü'z-zamân algısı, sürekli kötüye giden bir toplumsal düzen ve ahlâk anlayışı ve fesâdın süreklilik arz ettiği gibi bir düşünceye sebep olabilir. Lakin çeşitli dönemlerde İslâm dünyasında büyük savaşlar ve toplumsal problemler görülmekle birlikte istikrarın sağlanarak toplumda refah ve huzur ortamının oluştuğu dönemler de mevcuttur. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in vefatından itibaren neredeyse her dönemde gündeme gelen fesâdü'z-zamân düşüncesi, kanaatimizce asr-ı saâdete veya ilgili fetvânın verildiği zamana kıyasla tasavvur edilen bir bozulma olarak görülmelidir.

Fesâdü'z-zamân kavramı bir taraftan toplumda özellikle dinî ve ahlâkî açıdan ortaya çıkan bozulmalara dikkat çekmek için kullanılırken bir taraftan da bu tür bozulmalar sebebiyle mevcut hükümlerin değişmesine gerekçe gösterilecek bir delil hüviyetinde görülmektedir. Aşağıda örnekleri ele alınacağı üzere Âlim Muhammed'in risâlelerinde de fesâd kavramının özellikle bu iki yönü ön plana çıkmaktadır. Fıkhın kapsamına giren bazı konularda hem toplumun bozulmasına sebep olan uygulamalara ve toplumdaki düzeni bozan hususlara hem de fesâd sebebiyle değişmesi gereken hükümlere değinilmektedir.

2.3.1. Bey'u'l-îne

Âlim Muhammed'in toplumsal problem olarak zikrettiği ve fesâd sebebi olarak gördüğü hususlardan biri bey'u'l-îne'dir (peşin satılan bir malın vadeli olarak daha yüksek bir bedelle geri alınması veya vadeli satılan bir malın peşin olarak daha düşük bir bedelle geri alınmasıdır). İne satışının çeşitli yöntemleri olmakla birlikte⁵¹ her biri özünde nakit para ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde her ne kadar bu akdin cevâzına yönelik fetvâlar verilse de⁵² Hanefî fûrû eserlerinde genellikle ribâ şüphesi sebebiyle tahrîmen mekruh olduğu ifade edilmektedir.⁵³

⁵⁰ Keleş, "Fesadüzzaman Kavramının Ortaya Çıkışı ve Ahkâmın Değişimine Etkisi", 1/696-698.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "İne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/283-285.

⁵² bk. Kaya, "17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin", 101-102.

⁵³ Mergînânî, *el-Hidâye*, 3/94; Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik (Hâşiyetü's-Şelebî*

Âlim Muhammed, bey'u'l-îne hakkında Hanefî kaynaklarda zikredilen "îne ile alışveriş yapıp öküzün kuyruğuna takılarak ziraatla yetinmek suretiyle cihadı terk ederseniz zelil olursunuz"⁵⁴ mealindeki hadisleri naklettikten sonra Müslümanların başına gelen belâ ve musibetlerin ve bu kapsamda çekilen sıkıntıların bu hadisi doğrular nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, yaşadığı dönemde insanlar bey'u'l-îne akdi yaptıkları için lanete uğramakta ve bazıları da ziraata yönelip cihadı terk ettiğinden dolayı musibet ve felaketlere maruz kalmaktadır.⁵⁵ Deliller ve mezhepteki görüşler üzerinden ayrıntılı bir şekilde konuyu ele alan Âlim Muhammed, îne satışının tahrîmen mekruh olduğuna dair tercihini belirttiikten sonra yaşadığı dönemde îne alışverişi yapanları, cumartesi günüyle ilgili hükmü çiğneyen Yahudilere benzeterek ağır bir şekilde eleştirmektedir. Ona göre îne satışı yapanlar (bir bakıma faiz yasağını çiğnemek suretiyle) zillet, nüfus bakımından azlık, fakirlik, çaresiz hastalık gibi musibetlere duçar olmaktadır.⁵⁶ Âlim Muhammed'in, dönemin bazı musibet ve sıkıntılarıyla ortaya çıkan fesâdı, îne satışının yaygınlaşmasına bağlaması, başka bir açıdan bakıldığında bey'u'l-îneyi bir fesâd sebebi olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Âlim Muhammed'in toplumda görülen musibet ve sıkıntıların özellikle bey'u'l-îne sebebiyle ortaya çıktığını ileri sürmesi, aynı zamanda söz konusu uygulamanın toplumda yaygın bir şekilde kullanıldığına delalet etmektedir. Nitekim şer'iyeye sicilleri incelendiğinde, muâmele-i şer'iyeye olarak tanımlanan îne satışının belli bir kâr oranını aşmamak kaydıyla Divan ve kadılar tarafından meşru kabul edildiği görülmektedir.⁵⁷ Ayrıca dönemin fetvâ kitaplarında, yüzde on beş

ile birlikte) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313), 4/163; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 6/256; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/325-326.

⁵⁴ Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelli, (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Büyü", 56.

⁵⁵ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 401, 402.

⁵⁶ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 414, 415.

⁵⁷ Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 36. On altıncı ve on yedinci yüzyıla dair bazı mahkeme kayıtları için bk. *İstanbul*

oranıyla sınırlı olmak üzere muâmele-i şer'iyeye fetvâ verilmektedir.⁵⁸ Diğer taraftan îne satışına (yani borç para arayışına) bu kadar ihtiyaç duyulması, toplumdaki borçlanma düzeyinin ve nakit paraya duyulan gereksinimin arttığını göstermektedir. Yine toplumda benzer bir ihtiyacı karşılamak üzere özellikle 16. asırdan itibaren para vakıflarının sayısında büyük bir artış olduğu gözlenmektedir.⁵⁹

2.3.2. Narh

Âlim Muhammed'in konuyla ilgili risâle kaleme almasına sebep olan dönemin toplumsal problemlerinden biri de bazı yerel yöneticilerin haksız bir şekilde uyguladığı narh (fiyat sınırlandırma) işlemidir. Hanefilere göre normal işleyen piyasa şartlarında narh koymak tahrîmen mekruhtur. Narh uygulamasının, ancak piyasanın bozulup insanların temel ihtiyaçlara ulaşamaması gibi zorunlu durumlarda yapılabileceği ifade edilmektedir.⁶⁰ Âlim Muhammed yerel yöneticiler hakkında kaleme aldığı ve genel olarak haksız narh uygulamasını eleştirdiği *er-Risâletü'd-dehâkine* adlı eserinde bazı zâlim yöneticilerin kendilerine ait olan et gibi ürünleri fâhiş fiyatlarla satmak ve çarşıda benzer ürünlerin satımını engellemek istediklerini belirtmektedir. Mallarıyla ilgili tasarruf hakkında Allah'ın kendilerine izin verdiği bir hususta insanları engellemenin açık bir zulüm ve alçakça bir düşmanlık olduğunu ifade eden Âlim Muhammed'e göre, yeryüzündeki fesâdın sebeplerinden biri

Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/M. 1590-1591), proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Rifat Günalan (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 495; *İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081/M. 1670-1671)*, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 157.

⁵⁸ bk. Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlul Düzenli (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 123; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 223; *Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, 33.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge", *İLAM Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 107-112; Tahsin Özcan, "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 31-41; Kaşif Hamdi Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7-8 (2005), 33-58.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/388.

zalim kadıların zaman sınırı koymaksızın ürünlerde sabit fiyat uygulamaları ve böylece Allah'ın insanlar için yarattığı mallarda tahakküm kurmalarıdır.⁶¹

2.3.3. Mükrehin Talakı

Âlim Muhammed'in fesâdü'z-zamânı gerekçe göstererek değişmesi gerektiğini ileri sürdüğü hükümlerden biri ve en dikkat çeken mükrehin (cebir ve tehdit kullanılarak rızâ göstermeyeceği bir söz veya davranışa zorlanan kişinin) talakı meselesidir. Osmanlı'nın resmî mezhep olarak kabul ettiği ve mahkemelerde verilen hükümlerde esas aldığı Hanefî mezhebine göre mükrehin talakı geçerlidir. Hanefîler bu konuda hâzilin (şaka niyetiyle söz söyleyen kişinin) talakının geçerli olduğuna dair hadisi delil olarak göstermektedir. Buna göre hezde her ne kadar rıza ortadan kalksa da kasıt ve ihtiyar söz konusudur. İkrâhta da rıza/irade ortadan kalkmakla birlikte yine ihtiyar ve kasıt mevcuttur. Çünkü kişi, iki şer (helak olma ya da boşama) arasında ehven-i şer olanı tercih etmektedir. Bu da ihtiyar ve kasıtın bulunduğu delalet eder.⁶² Buradan hareketle tıpkı hâzilin talakı gibi mükrehin talakı da geçerlidir.

Âlim Muhammed, yaşadığı dönemde iyiliğin ve hayırlı işlerin azalıp düşmanlığın arttığını, hırsızların ve eşkıyaların halkın mallarına göz dikerek bunları zorbalıkla ele geçirdiğini ifade etmektedir. Buna göre eşkıyalar, insanların malını vermemesi durumunda karısının boş olacağına dair yemin ettirmektedir. Talak gerçekleşmesin diye sözünde duran ve mallarını verenler muhtaç duruma düşmekte, sözünde duramayanlar ise eşlerini ve çocuklarını kaybetmektedir. Bu durum fitne ve fesâdın ortaya çıkmasına ve düzenin bozulmasına sebep olmaktadır. Âlim Muhammed bu şartlarda, her ne kadar Hanefî mezhebine aykırı olsa da mükrehin talakının geçersiz olduğuna dair görüşün alınmasını zaruret olarak değerlendirmektedir.⁶³ Nitekim bir kadı mükrehin talakının geçersizliğine dair hüküm verse bu hükmü geçerlidir.⁶⁴ Âlim Muhammed'e göre bu durum, söz konusu ictihadın Hanefî mezhebi

⁶¹ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 487, 490.

⁶² bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/224; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/106; Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik*, 2/194-195; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/235-237.

⁶³ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 92-93.

⁶⁴ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâili Âlim Muhammed*, 93. Ayrıca bk. *el-Fetâva'l-Hindîyye* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 3/363.

tarafından tamamen terk edilen bir ictihad olmadığını ve ihtiyaç duyulduğunda uygulanabilirliğini göstermektedir.⁶⁵

Âlim Muhammed'in tartışmaya açtığı bu mesele, yaklaşık iki yüzyıl sonra benzer gerekçelerden hareketle Hukuk-i Âile Kararnamesi'nde yer alarak kanunlaşmıştır. Kararnamenin 57. maddesinde mükrehin nikâhu fâsid, 105. maddesinde de mükrehin talakı bâtil kabul edilmiştir. Esbâb-ı mûcibe lâyihasında özellikle mükrehin nikâhıyla ilgili madde açıklanırken "asırlardan beri icra edilen tecrübeye göre bu hükm-i muhtâr birtakım şerirlere cür'et vermiş ve birçok namuslu ailelerin şeref ve haysiyyetini ihlale sebep olmuştur" ifadelerinden sonra namuslu kızların kaçırılmak suretiyle cebr ve şiddetle zâlim kimselere nikâhlandığı, ailelerin kızlarını kurtarmak için yaptığı teşebbüslerin sonuçsuz kaldığı ve bu durumun büyük felaketlere sebep olduğu belirtilmektedir.⁶⁶ Yine aynı dönemlerde Meşihat makamının da benzer fetvâlar verdiği görülmektedir.⁶⁷

Yukarıda zikri geçen bey'u'l-îne hakkındaki değerlendirmeler dönemin ekonomik sıkıntılara; yerel yöneticilerin zulmü ve mükrehin talâkına dair tespitler ise merkezî yönetimin zayıflaması sebebiyle ortaya çıkan toplumsal problemlere işaret etmektedir. Nitekim Âlim Muhammed'in yaşadığı dönem, XVI. ve XVII. yüzyılda merkezî yönetime karşı Anadolu'da meydana gelen Celâlî isyanlarının sonuna denk düşmektedir.⁶⁸ Bu sebeple Âlim Muhammed'in tespit ve

⁶⁵ Âlim Muhammed, *Mecmû'atü resâilü Âlim Muhammed*, 93.

⁶⁶ bk. *Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi*, haz. Orhan Çeker (Konya: Mehir Vakfı, 2017), 34, 49, 89, 95.

⁶⁷ bk. *Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, 163.

⁶⁸ İlk olarak II. Bayezid döneminde (1481-1512) Şah İsmail'in propagandasıyla ortaya çıkan isyanlar, iki yüzyıl boyunca çeşitli bölgelerde ve farklı nedenlerle olsa da devam etmiş ve Osmanlı merkezî yönetimini zayıflatmıştır. Çaldıran zaferiyle (1514) Şah İsmail'in etkisi kırılmakla birlikte tamamen ortadan kaldırılamamıştır. 1519'da Bozoklu Şeyh Celâl adında birinin mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkıp Tokat civarında isyan etmesiyle birlikte bundan sonra çıkan isyanların her biri toplum arasında onun adına nispetle Celâlî olarak anılmıştır. Genel olarak iki yüzyıl boyunca süren bu isyanlar; vergi vb. merkezîyetçi uygulamalara karşı olan ve yerel yöneticilerin yanlış politikaları sebebiyle zulme uğradıklarını düşünen Türkmen obaları, devlet teşkilatından bir şekilde uzaklaştırılmış tımarlı sipahiler, isyan eden şehzadelerin yanında yer alıp sonrasında başıboş kalan birtakım devlet erkânı gibi kesimlerden

değerlendirmelerini dönemin siyasî, ekonomik ve toplumsal şartlarını dikkate alarak analiz etmek gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda, özellikle risâle ve fetâvâ türünde kaleme alınan eserlerin tahlilinde dönemin özel şartları sebebiyle ortaya çıkan spesifik problemler incelenirken dönemin şartlarının göz önünde bulundurulmasının lüzumunu ve ilgili meselelerin yerel ya da geçici bazı durumlara dayanabileceği gerçeğini göstermektedir.

Sonuç

On yedinci yüzyılın sonu ve on sekizinci yüzyılın başlarında yaşayan Âlim Muhammed, 22 Zilkâde 1122 (12 Ocak 1711) tarihinde vefat etmiştir. Gerek kendisi henüz hayatta iken risâlelerinin istinsah edilerek birçok bölgeye yayılması gerekse Şeyhülislâmların övgüsüne mazhar olması gibi hususlar, yaşadığı dönemde onun Osmanlı ulemasının önemli simalarından biri olduğunu göstermektedir. Âlim Muhammed'in risâlelerini genel olarak, kendisine gelen soruları etraflıca ve delilleriyle cevaplandırmak amacıyla veya katılmadığı bir görüşü eleştirmek için ya da sosyal hayata dair toplumsal bir problemi çözmek niyetiyle kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Âlim Muhammed'in ibadetlere yönelik toplumda yaygın hata olarak gördüğü en önemli meselelerden biri namazlarda ta'dîl-i erkâna ve namazın rükünlerine riayet edilmemesidir. Okunacak zamm-ı sûrenin miktarı, secdenin yapılışı gibi namazla ilgili toplumdaki yanlış görüş ve uygulamaları iyi bir şekilde tahlil ederek bunlara dair önemli uyarılarda bulunmaktadır. Âlim Muhammed'in ibadetlerle ilgili toplumsal bir problem olarak ele aldığı bir diğer mesele de köylerde Cuma namazı kılınmasına dairdir. Âlim Muhammed, özellikle Cuma kılınacak yerin şehir vasfını taşıması gerektiğini vurgulamakta, Sultan'ın izniyle bu vasfın aranmayacağına dair dile getirilen yanlış görüşlerin varlığına işaret etmektedir. Osmanlı dönemindeki fetvâlar ve kadı sicilleri de incelendiğinde köylerin Cuma namazı bakımından şehir vasfı taşıyan ve taşımayan şeklinde iki ayrı kategoride değerlendirildiği görülmüştür.

oluşan gruplar tarafından sürdürülmüştür. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde eşkıyalıktan kale kuşatıp bazı şehirleri ele geçirmeye kadar birçok isyan faaliyeti ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyancıları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/252-257.

Şehir vasfında olan bazı köylerde Cuma namazının Sultan'ın izniyle kılınması, yine Sultan'ın izniyle her köyde Cuma kılınabileceği şeklinde halk arasında yanlış bir algıya sebep olduğu sonucu çıkarılabilir.

Âlim Muhammed, sünnette olmayan bazı nafile namazların ihdas edilmesini ve nafile namazların cemaatle kılınmasını bidat olarak niteleyip ağır bir şekilde eleştirmektedir. Yine onun bidat kapsamında değerlendirdiği hususlardan biri de selamın ardından "sabahın hayr olsun" şeklinde yapılan ilavelerdir. Bidat karşıtı söylemlerindeki bu sert tavır, bidatle mücadele konusunda aşırı bir tutum içerisinde olduğu düşüncesine sebep olabilir. Lakin bidat olduğu iddia edilen bazı meselelerin aslen bidat olmadığını açıklamak üzere kaleme aldığı risâleler de bulunmaktadır. Örneğin "namazın ardından Fatiha okunması", şaşkınlık ve hayret ifadesi olarak "Allah Allah" lafızlarının söylenmesi gibi hususların bidat olduğunu iddia edenleri sert bir şekilde eleştirmektedir. Bu durum, söz konusu dönemde bidat tartışmalarının yoğunluğunu ve toplumda bu konuda bir kafa karışıklığının bulunduğunu da göstermektedir.

Âlim Muhammed'in yaşadığı dönem, yukarıda da değinildiği üzere uzun yıllar süren Celâlî isyanlarının sonuna denk düşmektedir. Bu sebeple toplumda yaşanan birtakım idarî ve ekonomik sıkıntılar da fikhî problem bağlamında onun risâlelerine konu olmuştur. Özellikle bey'u'l-îne hakkındaki değerlendirmeleri ve bazı yerel yöneticilerin halka yönelik zulüm içeren uygulamalarına dair eleştirileri, ekonomik ve idari açıdan merkezî yönetimin yaşadığı sıkıntılara işaret etmektedir.

Âlim Muhammed'in dönemin problemlerinden hareketle hükmünün değişmesi gerektiğini ileri sürdüğü mükrehin talakı meselesi, onun toplumsal problemlere dair kaleme aldığı en dikkat çekici risâlelerden biridir. Fesâdü'z-zamân gerekçesiyle söz konusu meseledeki hükmün uygulanması konusunda ortaya çıkan problemleri açık bir şekilde ele alarak bu konuda Hanefî mezhebi çerçevesinde diğer mezheplerin görüşlerinden yararlanılabileceğini izah etmeye çalışmaktadır. Âlim Muhammed'in tartışmaya açtığı bu mesele, yaklaşık iki yüzyıl sonra benzer gerekçelerden hareketle Hukuk-i Âile Karamamesi'nde yer alarak mükrehin talakının geçersiz olduğu şeklinde kanunlaşmıştır. Mükrehin talakıyla ilgili ortaya çıkan problemler, mezhepte teorik olarak ortaya konup mezhep içi tutarlılığı sağlayan bazı

hükümlerin uygulamada hukukî ya da toplumsal problemleri çözmede yetersiz kalabildiğini ve bu kapsamda ulemânun mezhep sistematığı içerisinde çözüm üretme gayretini göstermektedir. Bu durum mezheplerin hukukî istikrarı incelemekle birlikte müctehedün fih konularında değişime açık olduğuna ve hatta değişimin bazı durumlarda yine mezhep sistematığı gereği zorunlu hale gelebileceğine dair önemli örneklerden birisidir.

Kaynakça

- Abdullah Efendi, Şeyhülislam Yenişehirli. *Behcetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned* thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Âlim Muhammed, Muhammed b. Hamza el-Aydî. *Mecmû'atü resâilî Âlim Muhammed b. Hamza fi'l-fikhi'l-Hanefî*. thk. Recep Cici vd. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2020.
- Âlim Muhammed, Muhammed b. Hamza el-Aydî. *Mecmû'atü'r-resâil*. Antalya: Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi, 150, 1a, 8a, 9b vd.
- Âlim Muhammed, Muhammed b. Hamza el-Aydî. *Mecmû'atü'r-resâil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 1038, 112b.
- Âlim Muhammed, Muhammed b. Hamza el-Aydî. *Risâle fi'l-îmân ve'l-islâm*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1052, 126b-129a.
- Apaydın, H. Yunus. "İne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arı, Abdüsselam. "et-Taklîd ve talâkü'l-mükreh li-Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydî el-Güzelhisârî Tahkîkun ve Tahlîlün". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27 (2016), 713-741.
- Aydın, Mehmet Akif. "Türk Hukuk Tarihçiliği". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 9-25.
- Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1951.
- Bilgin, Vejdi. "İslâm Geleneğindeki Fesad-ı Zaman Algısı ve Molla

- Hüsrev'in Fıkhî Yaklaşımına Etkisi". *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu*. ed. Tevfik Yücedoğru vd. 409-430. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emîrî-Mustafa II [AE.(SMST.II.)]*. No. 4, Gömlek No. 314. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsaft-Âmedî Kalemi [A.(AMD)]*. No. 1, Gömlek No. 97. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen litterature: Supplementband (Suppl.)*. 1-3 Cilt. Leiden: E.J. Brill, 1937.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 8 Cilt. b.y. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Burhâneddin el-Buhârî, Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Ahmed el-Mahbûbî. *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâ'ilî'l-Hidâye*. thk. Ömer Faruk Atan. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Ceride-i İlmiyye Fetvaları*. haz. İsmail Cebeci. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Cici, Recep. *Bir Osmanlı Fakihî Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*. Bursa: Emin Yayınları, ts.
- Cici, Recep. "Muhammed b. Hamza Aydınî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Cici, Recep. "Osmanlı'da Fıkıh Risâleleri Literatürü: Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 323-360.
- Dağdeviren, Alican - Küçükahmet, Elif. "Muhammed Güzelhisârî ve Ezhâru't-Tenzîl İsimli Tefsirinin Rivayet Açısından Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/27 (2013), 143-166.
- Demirci, Seyda. *Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza el-Aydınî'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risâlelerinin Tanıtımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans

Tezi, 2014.

el-Fetâva'l-Hindiyeye. 6 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 1430/2009.

Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 003577.

Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed. *Ma'rûzât*. haz. Pehlul Düzenli. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Emecen, Feridun. "Aydın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/235-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Feyzullah Efendi, Şeyhülislam Seyyid. *Fetâvâ-yı Feyziye*. haz. Süleyman Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Gyunesh, Ahmed Salih Ahmed. *Burhaneddin el-Mergînânî'nin "Muhtâratu'n-nevâzil" Eserinin Edisyon Kritiği*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenvîri'l-ebşâr*. 1-6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1992.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik (Minhatü'l-hâlik ile birlikte)*. 1-8 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.

İlgürel, Mücteba. "Celâlî İsyanları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/252-257. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081/M. 1670-1671). proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1047/M. 1637-1638). proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Salih Kahriman vd. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/M. 1590-1591). proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, haz. Rifat Günalan. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

Kallek, Cengiz. "Narh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/387-

389. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâi' u's-sanâi' fî tertîbi' ş-şerâi'*. 7 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Kaya, Ali. *Zuhr-i Âhir Namazı: Nuh b. Mustafa el-Konevi Hayatı Eserleri ve el-Lum'a fî Âhiri Zuhri'l-Cum'a İsimli Eseri*. Bursa: Emin Yayınları, 2005.
- Kaya, Süleyman. "17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza El-Aydî'nin Bey'u'l-Îne Risalesi". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14/26 (Ocak 2009), 97-112.
- Kaya, Süleyman. *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut, 1957.
- Keleş, Yunus. "Fesadüzzaman Kavramının Ortaya Çıkışı ve Ahkâmın Değişimine Etkisi". *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Fikret Karaman. 1/695-722. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017.
- Keleş, Yunus. *Hayat, Fıkıh ve Dinanizm (Fesadüzzaman)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Küçükahmet, Elif. *XVII. Yüzyıl Âlimlerinden Muhammed b. Hamza Güzelhisârî'nin Ezhâru't-Tenzîl Adlı Tefsirinin İncelenmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Mâcevî, Fazlullah Muhammed b. Eyyûb el-Mâcevî. *el-Fetâva's-Sûfiyye*. İstanbul: Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 1994.
- Mecmû'atü'r-resâil*. Harvard: Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi, MS Arab 292.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Talâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Mahmud Ebû Dakîka. 4 Cilt. Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Mohammed, Najat Mohammed. *Âlim Muhammed b. Hamza Güzelhisârî el-Aydî'nin Fıkha Dair Bazı Risâlelerinin Tahkiki*. Bursa: Uludağ

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Ezkâr*. thk. Âmir b. Ali Yâsin. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 2001.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7-8 (2005), 33-58.
- Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi*. haz. Orhan Çeker. Konya: Mehîr Vakfı, 5. Basım, 2017.
- Özcan, Tahsin. "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risâlesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 31-41.
- Özcan, Tahsin. "Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge". *İLAM Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 107-112.
- Özen, Şükrü. "Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmû'z-zındık Risâlesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 7-16.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler". *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları/Tespitler-Problemler-Teklifler (Sempozyum)*. 97-116. İstanbul: İSAM, 2007.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *Kitâbü'l-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- Solak, Mehmet Yuşa. "Müftîzâde Muhammed b. Hamza'nın Taklit ve İkrahtan Gerçekleşen Talâka Dair Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 129-150.
- Yaka, Eyüp. "Muhammed b. Âlim el-Aydînî el-Güzelhisarî'nin Dua Ayetleri Tefsiri". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*. ed. Bilal Gökçür vd. 229-260. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylaî. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*

M. ATEŞ / Fiqh Problems and Solutions on the Social Life of the 17th Century in the Treatises of
'Ālim Muhammad | 429
(*Hâşiyetü'ş-Şelebî ile birlikte*). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye,
1313.